ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ

ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪੰਨੂ

ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਉੱਪਰ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਸੈਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦੇ- ਮਲਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਲਈ ਬਕਿੰਘਮ ਪੈਲੇਸ ਜਿਸ ਨੇ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਸਿੱਖ ਸੀ ਕੋਈ। ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਉਸਦਾ ਨਾਮ? ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ। ਕਹਿੰਦੇ- ਅੱਜ ਨਹੀਂ, ਕਦੀ ਫੇਰ ਦੱਸਾਂਗਾ। ਦਸ ਕੁ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਕਹਿੰਦੇ- ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਵਾਸਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਆਖ਼ਰ ਖੰਨੇ ਦੇ ਵਕੀਲ, ਮੇਰੇ ਪਾਠਕ ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਹੀ, ਪਰਵੇਜ਼ ਵੰਡਾਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੀਵੀ ਸਾਜਿਦਾ ਵੰਡਾਲ ਰਚਿਤ ਕਿਤਾਬ ***The Raj, Lahore & Bhai Ram Singh*** ਗਿਫਟ ਦੇ ਗਏ। ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਸੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਜੋੜੀ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਮੇਓ ਸਕੂਲ ਆਫ ਆਰਟ ਵਿੱਚ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਉੱਥੇ ਅਧਿਆਪਨ ਕੀਤਾ, ਉਥੋਂ ਬਤੌਰ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਇਆ ਉਸ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਨਾਮ ਅੱਜ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ ਆਫ ਆਰਟਸ, ਲਾਹੌਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਲਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉੱਪਰ ਲਿਖੀ ਕਿਤਾਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦੋ ਸੌ ਅਠਾਹਠ ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੰਡਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਜੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਲਿਖੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਸ ਕਾਇਮ ਰਹੇਗਾ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ ਨੇ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀ, ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਲੇਖ ਲਿਖਣਾ ਔਖਾ ਲਗਦਾ ਰਿਹਾ! ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ:

ਮੈਂ ਇੱਕ ਤੁਮਹਾਰੇ ਲੀਏ ਅਜਨਬੀ ਹੂੰ
ਮਗਰ ਚਾਂਦ ਤਾਰੇ ਮੁਝੇ ਜਾਨਤੇ ਹੈਂ॥

ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਕਿੰਘਮ ਮਹਿਲ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਅਸਬਰਨ ਮਹਿਲ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਹੱਲ ਉਸਾਰਿਆ ਸੀ, ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਦੇ ਕੇ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਮੰਗੇ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਸ ਹੁਨਰਮੰਦ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਆਖਰ ਪਾਸ ਹੋਇਆ ਉਹ ਤੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੀ। ਮਲਕਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬਤੌਰ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਮਾਨ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ, ਉਸਦੇ ਸਵਾਗਤ ਵਿੱਚ ਰੱਇਲ ਡਿਨਰ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕੀਤਾ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਆਨਰੇਰੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਐਮ.ਵੀ.ਓ.(MVO), ਯਾਨੀ ਕਿ ਮੈਂਬਰ ਆਫ ਵਿਕਟੋਰੀਅਨ ਆਰਡਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਪਾਸ ਇਹ ਸਨਮਾਨ ਹੋਵੇ ਮਲਕਾ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ, ਬੋਲਣ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਵਕਤ ਉਸਨੂੰ 'ਸਰ' ਕਹਿਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ।

ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੂੰ ਨਕਸ਼ੇ ਦਿਖਾਕੇ, ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਸਮਝਾ ਕੇ ਪਰਤ ਆਵਾਂਗਾ। ਗੋਰੇ ਉਸਰਈਏ ਮਲਕਾ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਤੇ ਕਿਹਾ- ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਗੈਰ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਜੋਗੇ। ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੱਕ ਇੱਥੇ ਰਹਿਣ

ਲਈ ਮਨਾਉ। ਮਨਾ ਲਿਆ। ਮਲਕਾ ਨੇ ਵੱਖਰੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰਕੇ ਰਾਇਲ ਸਟਾਫ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ: ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਅਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੇ ਲਾਗੇ ਤਾਗੇ ਤੰਬਾਕੂ ਦੀ ਦੁਰਗੰਧ ਨਹੀਂ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਖਾਣੇ ਵਿੱਚ ਬੀਫ ਜਾਂ ਹਲਾਲ ਗੋਸ਼ਤ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਹਾਲ ਦਾ ਨਾਮ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਇੰਡੀਅਨ ਰੂਮ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਲਕਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ- ਇਹ ਨਾਮ ਸੁਹਣਾ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੌਂਦਰਯ ਬੋਧ ਵਾਲੀ ਧੁਨ ਗਾਇਬ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਹੋਵੇਗਾ- ਦਰਬਾਰ ਹਾਲ। ਇੰਡੀਅਨ ਕਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਦਰਬਾਰ ਹਾਲ ਮਾਇਨੇ ਰਾੱਇਲ ਕੋਰਟ ਆਫ ਏਸ਼ੀਆ। ਨਾਮ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਿੰਗੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਲ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾ ਕੇ ਮਲਕਾ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਤਿੰਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਬਣਵਾ ਕੇ ਮਹਿਲ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀਆਂ, ਉਹ ਹਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਮੁਨਸ਼ੀ ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਮ ਅਤੇ ਆਰਟ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ। ਤਿੰਨੇ ਦਸਤਾਰਧਾਰੀ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਲੰਡਨ ਤੁਹਾਨੂੰ ਠਹਿਰ ਕੇ ਲਿਜਾਵਾਂਗੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੇ ਬਚਪਨ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਬਾਬਤ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈਏ।

ਵੰਡਾਲ ਜੋੜੀ ਆਰਕੀਟੈਕਟ ਮਾਹਿਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਉੱਪਰ ਪਹਿਲਾ ਖੋਜ ਪੱਤਰ 1985 ਵਿੱਚ ਛਪਵਾਇਆ, ਫਿਰ 2001 ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਪਰ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 1846 ਤੋਂ 1900 ਈ. ਤੱਕ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸੀ। ਸਾਰਥਕ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਪਰ ਸਾਲ 2000 ਵਿੱਚ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸੋਚੀ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਪਾਕਿ ਹਾਲਾਤ ਸੁਖਾਵੇਂ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਜਾ ਸਕੇਗਾ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸਰਵੇਖਣ ਹੋ ਸਕੇਗਾ ਪਰ 2004 ਵਿੱਚ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਗਈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਭਾ, ਕਪੂਰਥਲਾ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਿੱਥੇ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਹੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਨਮੀਆਂ ਸਨ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੋਤ ਨੂੰਹ, ਰਾਣੀ ਸੋਹਲ ਅਤੇ ਰਾਣੀ ਦੇ ਬੇਟਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਜ਼ਬਾਨੀ ਤੱਥ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ। ਪਰਿਵਾਰ ਪਾਸ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਏ ਹਨ ਪਰ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਕਾਰਨ ਭੁਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕਦੀ ਜਾਣਾ ਵੀ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ, ਰਿਹਾਇਸ਼ ਰੋਅਬਦਾਬ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਹਾਕਮ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਯੋਰਪ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਖਪਰੈਲਾਂ ਅਤੇ ਢਾਲਵੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਗਰਮੀ ਅਤੇ ਸਰਦੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼ੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੀ ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼ੀ ਚੱਲ ਨਹੀਂ ਸਕਣੀ, ਕੋਈ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਰਸਤਾ ਲੱਭਿਆ ਜਾਵੇ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਦੇਸਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਓ ਸਕੂਲ ਆਫ ਆਰਟ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਸਥਾਨਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਗਣਿਤ, ਜਮੈਟਰੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ

ਪੱਛਮੀ ਇਮਾਰਤ ਕਲਾ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਵੇ। ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ, ਡ੍ਰਾਫਟਸਮੈਨ ਜਾਂ ਨਕਸ਼ਾਨਵੀਸੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲੇਗੀ ਜੋ NCO ਅਖਵਾਏਗੀ, ਨਾਨ ਕਮਿਸ਼ੰਡ ਅਫ਼ਸਰ, ਜਿਵੇਂ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਸੂਬੇਦਾਰ ਜਾਂ ਪੁਲਿਸ ਵਿੱਚ ਠਾਣੇਦਾਰ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਜਿੰਨੀ ਕੁ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਾਸਤੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਹੋਏਗਾ ਜੋ ਅਮੂਮਨ ਗੋਰਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਬੱਚੇ ਯੋਰਪ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਮਰਥਾ ਅਤੇ ਸੂਝ ਸਮਝ ਦੋਵੇਂ ਘੱਟ ਸਨ।

1837 ਵਿੱਚ ਜਨਮੇ ਜਾਨ ਲਾਕਵੁੱਡ ਕਿਪਲਿੰਗ ਨੂੰ ਬੁੱਤਤ੍ਰਾਸ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸਟੋਕ ਸਕੂਲ ਆਫ ਆਰਟ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬੰਬੇ ਸਕੂਲ ਆਫ ਆਰਟ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਦਿਆ ਨੀਤੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਈ ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਭਾਰਤੀ ਆਰਟ ਨੂੰ ਨਖਿੱਧ ਸਮਝਕੇ ਨਫ਼ਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਾਤੀਨੀ, ਯੂਨਾਨੀ ਕਲਾ ਨਾ ਸਿਖਾਉ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਅਮੀਰ ਕਲਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂਗੇ ਵੀ ਸਿਖਾਵਾਂਗੇ ਵੀ। 1875 ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਕੇ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਿਆ ਜਿੱਥੇ ਮੇਓ ਸਕੂਲ ਆਫ ਇੰਡਸਟ੍ਰੀਅਲ ਆਰਟ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ ਨੇ ਇਸ ਸਕੂਲ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਦੀ ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜੀਨਾਵਾਂ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਘਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਾਸਤੇ ਆਮ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਮਾਰਤਾਂ ਤੱਕ ਦੇ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਲੁਹਾਰਾਂ, ਤਰਖਾਣਾਂ, ਸੁਨਿਆਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਇਸ ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ ਵਧੀਕ ਕਾਬਲ ਸਮਝੇ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਸ਼ਤੈਨੀ ਕਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਿਪਲਿੰਗ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਖੜੋਤ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਤਜਰਬਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਉਤਪਾਦ ਹੋਣ ਜਿਹੜੇ ਖਰੀਦਦਾਰ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਵਰਤਣ ਤੇ ਕਾਰੀਗਰ ਧਨ ਕਮਾਉਣ। ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਵਿਦਿਆ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਆਏ।

ਕਿਪਲਿੰਗ ਨਿਰਾਸ ਹੋਇਆ, ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੱਥੀਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਪੇਪਰ ਵਰਕ ਦੇ ਸ਼ੁਕੀਨ ਸਨ ਤੇ ਪੇਪਰ ਵਰਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪੁਰਾਣੀ ਡ੍ਰਾਇੰਗ ਚੁੱਕੋ, ਨਕਲ ਕਰਕੇ ਮਾੜੇ ਮੋਟੇ ਫੇਰ ਬਦਲ ਕਰਕੇ ਕੰਮ ਚਲਾਉ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਣੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਉਹ ਅਫ਼ਸਰ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਕੇਵਲ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਆਪ ਕੁਝ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਉਣਾ।

ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਬਟਾਲਾ ਨਗਰ ਨੇੜੇ ਰਸੂਲਪੁਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਿਸਤਰੀ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਗਸਤ 1858 ਈ. ਵਿੱਚ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਆਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਸਾਲ 1847 ਤੋਂ 1857 ਤੱਕ ਦਾ ਦਹਾਕਾ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਭਿਆਨਕ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਖਤਮ ਹੋਇਆ, ਫਿਰ ਵੱਡਾ ਗਦਰ ਦਬਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਲੜੀਆਂ। ਚੌਕਸ ਰਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਕਿਤੇ ਮੁੜ ਸਿਰ ਨਾ ਚੁੱਕ

ਲੈਣ। ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦਾ ਵਜੂਦ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਮਲਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਦਾ ਰਾਜ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਾਰਸ ਆਪਣੇ ਵਡੇਰੇ ਬਾਰੇ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਪੋਤ ਨੂੰਹ, ਵਿਧਵਾ ਰਾਣੀ ਸੋਹਲ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਆਸਾ ਸਿੰਘ ਤਕੜਾ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਤੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਲਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਨੇ ਗੋਦ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਵੀ ਗ਼ਲਤ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਪਲਿੰਗ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੁਨਰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਿਪਲਿੰਗ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਬੰਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਚਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਮਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜਦੋਂ 1891 ਵਿੱਚ ਉਹ ਮਲਕਾ ਦੇ ਸੱਦੇ ਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਗਿਆ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਉਦੋਂ ਉਸਦਾ ਰੁਤਬਾ ਡ੍ਰਾਇੰਗ ਮਾਸਟਰ ਦਾ ਸੀ, ਜੇ.ਸੀ.ਓ. ਦਾ, ਪਰ ਉਸਦਾ ਹੁਨਰ ਦੇਖਕੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਉਸਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਆਫ ਆਰਟ ਲਿਖਦੇ, ਭਾਰਤੀ ਕਲਾਕਾਰ, ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮਲਕਾ ਨੇ ਕਮਿਸ਼ਨਡ ਅਫ਼ਸਰ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਹਿੰਦੂ ਨਕਸ਼ਾ ਨਵੀਸ, ਹਿੰਦੂ ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼, ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਉਸਰੱਈਆ, ਬੇਮਿਸਾਲ ਕਾਰੀਗਰ ਆਦਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਉਸ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਆਮ ਲਿਖਦੇ। ਪੱਛਮੀ ਲੋਕ ਅਜ ਵੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਇੰਡੀਅਨ।

ਦਸਵੀਂ ਤੱਕ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਦੱਸ ਪਾਈ ਕਿ ਅਗਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਾਸਤੇ ਲਾਹੌਰ ਮੇਓ ਸਕੂਲ ਆਫ ਆਰਟ ਖੁਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈ। ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨੇ ਮੇਓ ਸਕੂਲ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨੂੰ ਖ਼ਤ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਬੱਚਾ ਜ਼ਹੀਨ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਪਿਤਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਚੀਲ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਦੁਕਾਨ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਚੀਲ ਮੰਡੀ ਵੱਡਾ ਲੱਕੜ ਬਾਜ਼ਾਰ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਰਨੀਚਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

ਲਾਹੌਰ ਆਰਟ ਸਕੂਲ ਦਾ ਇੱਕ ਟੀਚਰ, ਹਾਰਵੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦੀ ਤੀਖਣ ਬੁੱਧ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਈ। ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਉਸ ਕੋਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤਾਈਦ ਕੀਤੀ। ਜਨਵਰੀ 1874 ਵਿੱਚ ਉਹ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਸਕੂਲ ਦਾ ਨਾਮ ਲਾਹੌਰ ਸਕੂਲ ਆਫ ਕਾਰਪੈਂਟਰੀ ਸੀ ਤੇ ਕਲਾਸਾਂ ਡੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ, ਸਕੂਲ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਅਜੇ ਬਣਨੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਮਾਸਟਰ ਅਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਣ, ਜੋ ਪੈਸਾ ਆਵੇ, ਖਰਚਾ

ਕੱਢਣ। ਇਹ ਸਕੂਲ ਮਾਸਟਰਾਂ ਨੂੰ ਤਨਖਾਹਾਂ ਦੇਣ ਜੋਗਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਖ਼ਰ 1875 ਵਿੱਚ ਮੇਓ ਸਕੂਲ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਵੀਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। ਬੰਗਾਲ ਬੈਂਕ ਪਿੱਛੇ ਅਨਾਰਕਲੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਇਮਾਰਤ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਲੈ ਲਈ। ਗੋਰੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਬਾਕੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਸਾਲਾਨਾ ਸਕੂਲ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿੰ. ਕਿਪਲਿੰਗ ਨੇ ਲਿਖਿਆ- ਸੰਗਮਰਮਰ ਤ੍ਰਾਸ਼ਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਿਲਪੀ ਦਾ ਬੇਟਾ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀਨ, ਕਾਰਪੈਂਟਰੀ ਸਕੂਲ ਦਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਲੁਹਾਰ ਅਤੇ ਐਡਵਿਨ ਹੋਲਡਨ ਹੋਣਹਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਨ ਪਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਲੱਗ ਕੇ ਉੱਚੀਆਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਛੂਹੇਗਾ। ਕਾਰਪੈਂਟਰ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ, ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼ ਬਣੇਗਾ। ਉਹ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਨਵਾਂ ਰਸਤਾ ਤਲਾਸ਼ਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਮੇਮ ਸਾਹਿਬਾ ਦਾ ਪਿਆਨੋ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਅਤੇ ਪਾਲਿਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਆਮ ਮਿਸਤਰੀ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸੱਦਣਾ ਸੀ? ਭਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ 16 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਕੋਈ ਕਾਰੀਗਰ ਨਹੀਂ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੰਮ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਲਈ। ਇਹ ਕੰਮ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ, ਪਿਤਾ ਪਾਸੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸੀ।

ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਰਾਦਰੀ ਚੀਲ ਮੰਡੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਦੋ ਲਾਭ ਹੋਏ। ਕਿਪਲਿੰਗ ਨੂੰ ਆਖ ਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਦਿੰਦਾ, ਇਸ ਬਦਲੇ ਉੱਥੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਮਿਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਫਰਨੀਚਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਸਿਖਾਉਂਦਾ। ਕੁਝ ਆਮਦਨ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਜੱਦੀ ਕੰਮ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਏਨਾ ਪਿਆਰ ਕਿ ਅਕਤੂਬਰ 1913 ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਮੇਓ ਸਕੂਲ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਵਜੋਂ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਇਆ, ਮਹਾਂਸਿੰਘ ਗੇਟ ਲਾਗੇ ਚੀਲ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਉਸਦੇ ਵਾਰਸ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ ਕਲਾਸ ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਏ ਤੇ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੇਖੇ, ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਕੜ ਦੀ ਕਾਰੀਗਾਰੀ ਦੇਖੇ। ਕਾਗ਼ਜ਼ਾਂ ਦਾ ਬੰਡਲ ਅਤੇ ਪੈਨਸਿਲਾਂ ਹਰ ਵਕਤ ਕੋਲ, ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਉਤਾਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਉਤਾਰੇ ਡਿਜ਼ਾਈਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਕਰਕੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦਾ। ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਅਲਮਾਰੀਆਂ, ਡਰੈੱਸਿੰਗ ਟੇਬਲ, ਪਰਦੇ, ਸੰਦੂਕੜੀਆਂ, ਡਾਇਨਿੰਗ ਟੇਬਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰਾਸ਼ੇ ਜਾਣ ਕਿ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਟਿਕਣ। ਉਸਨੂੰ ਝੌਂਪੜੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਹੋ, ਮਹਿਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੁਝ ਬਣਦਾ ਈ ਨਾ। ਅਜਿਹਾ ਸੁਫਨਸਾਜ਼ ਸ਼ਖ਼ਸ ਜੋ ਆਪਣੀ ਛਾਂ ਵੀ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਾ। ਉਸਦੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਨਿਵਾਣ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਵਾਸਤੇ ਬਣੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲਵਾਸੀ ਦ੍ਰਾਵੜਾਂ ਦੀ ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼ੀ ਕਿੰਨੀ ਅਮੀਰ ਸੀ। ਆਰੀਆ ਆਏ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਈਰਾਨ, ਮੀਸੋਪੋਟਾਮੀਆਂ ਦੀ ਕਾਰੀਗਾਰੀ ਲੈ ਆਏ। ਫਿਰ ਸਿਕੰਦਰ ਵਕਤ ਯੂਨਾਨੀ ਆ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੰਧਾਰ ਆਰਟ ਆਇਆ। ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਅਤੇ ਗੌਰੀ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮੀ ਗੁੰਬਦ ਆ ਪ੍ਰਗਟੇ। ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਹਾਨ ਵੇਲੇ ਇਹ ਕਲਾ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ ਉੱਪਰ ਸੀ। ਇੱਕ ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਰਿਆਸਤਾਂ ਹਰਾਉਂਦੇ ਹਰਾਉਂਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼ੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਪਸੰਦ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰਨੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਜਾਹਲ ਸੀ ਤੇ ਜਾਹਲਾਂ ਨੂੰ ਸੱਭਿਅਕ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ।

ਨਵੀਂ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਸਿਧਮ ਸਿੱਧੀ ਯੋਰਪੀਨ ਇਮਾਰਤ ਸਾਜ਼ੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੋਵਾਂ ਕਲਚਰਾਂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਹੁਨਰ ਹਾਵੀ ਹੁੰਦਾ ਨਾ ਦਿਸੇ। ਪਰ ਗੁੰਬਦ, ਅਟਾਰੀਆਂ, ਝਰੋਖੇ, ਜਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਦੇ? ਇਹ ਤਾਂ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਕਹੇ ਮੈਂ ਤਾਜ ਮਹਿਲ ਬਣਾਵਾਂਗਾ ਪਰ ਗੁੰਬਦ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ! ਜਿਹੜੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁੰਬਦ ਅਤੇ ਡਾਟ ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਲਿਆਂਦੀ ਗਲਤ ਹਨ। ਸਿੰਧ ਵਾਦੀ ਵਿੱਚ ਡਾਟ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਅੰਡਰਗ੍ਰਾਊਂਡ ਸੀਵਰ ਸਿਸਟਮ ਇੱਟਾਂ ਦੀ ਗੋਲ ਟਿਊਬ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਦੀਆਂ ਡਾਟਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਮੀਸੋਪੋਟਾਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੰਧਘਾਟੀ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੰਧਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਮੀਸੋਪੋਟਾਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ, ਯਾਨੀ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਸੱਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੱਕ ਪੁੱਜਦੇ ਸਨ, ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਦੀਵਾਰ ਅੰਦਰ ਉਸਰਿਆ ਪੁਰਾਣਾ ਲਾਹੌਰ, ਪੁਰਾਣੀ ਦਿੱਲੀ, ਭੀੜ ਭੜੱਕੇ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਘਰ ਦੀ ਕੰਧ ਅਤੇ ਛੱਤ ਇੱਕ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਉ ਲਿਆਉਣਾ ਸੀ। ਘਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਦੂਰ ਹੋਣਗੇ, ਛੱਤੇ ਹੋਏ ਥਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅਣਛੱਤਿਆ ਵਿਹੜਾ ਵੱਡਾ ਹੋਏਗਾ। ਘਰ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਥਾਂ ਖਾਲੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਕਿ ਰੌਸ਼ਨੀ ਅਤੇ ਹਵਾ ਰੁਕੇ ਨਾ। ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਖੂਹ ਅਤੇ ਫ਼ਲਦਾਰ ਛਾਂਦਾਰ ਦਰਖਤ ਹੋਣ, ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੀਆ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਫੁਹਾਰਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਦਿਸੇ ਜ਼ਰੂਰ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬੇਸ਼ੱਕ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਡਿੱਗੀਆਂ ਢਹੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਨ ਜਾਂ ਨਵੀਆਂ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਵਧੀਕ ਸਮਾਂ ਰਾਜ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੇਲੇ ਇਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਧੀਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਰਾਜਭਾਗ ਦੇ ਰੋਅਬਦਾਬ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਕਲ ਨਹੀਂ, ਫਿਰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਉਸਰਨਗੀਆਂ ਕਿਵੇਂ? ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਰਟ ਸਿਖਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸਕੂਲ, ਕਾਲਜ ਖੋਲ੍ਹਣੇ ਪੈਣਗੇ। ਦੇਸੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਏਨੀ ਵਿੱਦਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਕਿ ਗੋਰਿਆਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ

ਲੰਘ ਜਾਣ। ਇਹ ਗੋਰੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣਗੇ, ਮਾਮੂਲੀ ਡ੍ਰਾਫਟਸਮੈੱਨ। ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਗਜ਼ਟਿਡ ਅਫ਼ਸਰ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਭੂਤਕਾਲੀ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਖ਼ੁਸ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਦਾ ਕੀ ਪਤਾ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਲਾਮ ਅਤੇ ਪਛੜੇ ਜਾਹਲ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਭਵਿੱਖ ਵੱਲ ਦੂਰ ਤੱਕ ਦੇਖਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸਨ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਜਿਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲਾ ਜੁਆਨ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਗੋਰੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਚਿਣਾਈ ਅਤੇ ਲੱਕੜ ਦਾ ਕੰਮ ਪਿਤਾਪੁਰਖੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਘਰ ਬਰਾਦਰੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਗਿਆ, ਇਸਨੂੰ ਯੋਰਪੀ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਸਜਿੰਦ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਹ ਉਸਨੇ ਮੇਓ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਿਆ। ਪੁਰਾਤਨ ਇਮਾਰਤਸਾਜੀ ਸੁਰਜੀਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਨਵੀਂ ਯੋਰਪੀ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਜੜ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗੀ। ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਪਿਉਂਦ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਵਕਤ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਵਕਤ ਦੇ ਇਸ ਘੋੜੇ ਉੱਪਰ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਵਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਖਮਿਆਜ਼ਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਕਿਪਲਿੰਗ ਨੂੰ ਭੁਗਤਣਾ ਪਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੋਈ ਸਨਮਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸਨੇ ਅਪਣੀ ਸਾਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦੀ ਗੁਸਤਾਖੀ ਕੀਤੀ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼ੀ ਦੋ ਮੁੱਖ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਹਿੰਦੂ ਆਰਟ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਆਰਟ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜਾਣ ਗਿਆ ਇਹ ਵਰਗ ਵੰਡ ਸਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਵੰਡ ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਿਕ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹੈ। ਕਿਲ੍ਹੇ, ਸਰਾਵਾਂ, ਰਿਹਾਇਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਆਰਟ ਦੀ ਇਹ ਵੰਡ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਹਸਪਤਾਲ ਅਤੇ ਮਹਿਲ ਉਸਾਰਨੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦਾ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਹਾਂ, ਜੇ ਉਸਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਉਸਾਰਨੀ ਪਈ ਤਦ ਉਸਨੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਵਿਚ ਮੜ੍ਹਕੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਉਸਾਰਿਆ।

1798 ਵਿੱਚ ਜਦ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਵੈਲਜ਼ਲੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਥਾਪ ਕੇ ਭੇਜਿਆ, ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਉਸਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਾ ਆਈ। ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਹਾਕਮ ਦਿਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹਾਂ ਨਾ ਕਿ ਲੂਣ ਤੇਲ ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ ਪੇਂਡੂ ਹਟਵਾਣੀਆਂ। ਕਲਕੱਤਿਓਂ ਬਾਹਰਵਾਰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ 26 ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦੀ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਹਿਲ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਕੰਪਨੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰਾਂ ਨੇ ਏਨੇ ਵੱਡੇ ਖਰਚੇ ਤੇ ਬੁੜ ਬੁੜ ਕੀਤੀ ਤੇ 1805 ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਪਰਜਾ ਅਤੇ ਹਾਕਮ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਇਹ ਖਿਆਲ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਖਿਆਲ ਦੀ ਉਪਜ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਨੀਤੀ ਹੈ, ਰੇਲਵੇ ਨੀਤੀ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼ੀ ਦੀ ਨੀਤੀ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ ਸੀ ਤਾਂ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਿੱਕੇਬੰਦ ਵਫਾਦਾਰ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਕੁ ਸ਼ਕਤੀ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਆਪੇ

ਬਣਿਆ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵੀ ਸੀ। ਸਾਲ 1892 ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ, 'ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਜਾਦੂ।' ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉੱਪਰ ਰਹਿਮਤ ਬਣ ਕੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਖ਼ੁਸ਼, ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ, ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਇਕਜੁੱਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਜਵਾਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਾ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਜਾਣ, ਹਾਕਮਾਂ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਨਾ ਕਰਨ, ਜੇ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਰੱਬੀ ਕਹਿਰ ਟੁੱਟੇਗਾ। ਆਪਣੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰੋ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਮਰਾਤਬੇ ਵਾਲਾ ਭਾਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਾਲਕ ਮੰਨੇ।

ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰਜਾ ਵਿਚਕਾਰ ਵੱਡੀ ਵਿੱਥ ਹੋਣੀ ਤੇ ਰਹਿਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬਸਤੀ ਆਮ ਵੱਸੋਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹੇ। ਦੇਸੀ ਵੱਸੋਂ ਅਤੇ ਹਾਕਮ ਵਸੋਂ ਵਿਚਕਾਰ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ, ਸੜਕ, ਨਹਿਰ ਜਾਂ ਨਦੀ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਿਟੀ ਕਲੱਬ, ਇਲੀਟ ਕਲੱਬ ਬਣਾਏ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਲੇ ਕੰਧ ਨਹੀਂ ਕੱਢੀ ਗਈ, ਤਾਰਾਂ ਅਤੇ ਥੰਮ੍ਹੀਆਂ ਨਾਲ ਰੋਕਾਂ ਲਾਈਆਂ ਤਾਂ ਕਿ ਦੇਸੀ ਲੋਕ ਆ ਨਾ ਸਕਣ ਪਰ ਕਲੱਬ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰੌਣਕਾਂ ਦੂਰੋਂ ਦੇਖ ਸਕਣ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਹਰਾ ਕਚੂਰ ਘਾਹ, ਸੁਹਣੇ ਦਰਖਤ, ਵਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ, ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਦਾ ਗਲੈਮਰ, ਖੇਡਾਂ, ਵਾਈਨ ਵਿਸਕੀ ਦੀ ਬਾਰ, ਵਜਦਾ ਸੰਗੀਤ, ਛਲਕਦੇ ਜਾਮ, ਸਾਹਿਬ ਲੋਕ ਮੇਮਾਂ ਨਾਲ ਨੱਚ ਰਹੇ ਦਿਸਦੇ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕੋਈ ਇੰਦਰ ਸਭਾ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਦੇਸੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਇਹ ਸਮਝਣ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜ ਸਕਦੇ। ਜਦੋਂ 1947 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਇਆ, ਕੁਝ ਜੁਆਨ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਗਏ। ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਘਰ ਦਿਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਸੱਦਿਆ। ਇਹ ਮਾਪੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਜੰਮੇ ਪਲੇ ਸਨ। ਬਾਪੂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਜਹਾਜਘਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗੋਰਾ ਝਾੜੂ ਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਦ ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਸਲੂਟ ਮਾਰਕੇ ਉਸਦੇ ਹੱਥੋਂ ਝਾੜੂ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜ ਕੇ ਕਿਹਾ- ਹਜ਼ੂਰ ਇਹ ਕੰਮ ਤੁਹਾਡੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਲਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਝਾੜੂ ਲਾਵਾਂਗਾ। ਇਹ ਸਾਡਾ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਰਹੇ ਤੇ ਗਾਹਕ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਖਲੋਤਾ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰੇ। ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਗੋਰੇ ਲਈ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਸੋ ਨਵੀਂ ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚ ਨਵਾਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ, ਵੱਡੇ ਸ਼ੋਅਰੂਮ ਬਣਾਏ ਜਿੱਥੇ ਸਾਹਬ ਅਤੇ ਮੇਮਾਂ ਅੰਦਰ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਕੁਝ ਪਸੰਦ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਸੀ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਦਾਖਲਾ ਵਰਜਿਤ ਸੀ। ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਗੋਰੇ, ਪਾਰਸੀ ਜਾਂ ਐਂਗਲੋ-ਇੰਡੀਅਨ ਹੁੰਦੇ।

ਮੈਕਾਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਾਕ ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਹੀ ਹੋਣਾ, "ਅਲਮਾਰੀ ਦੇ ਇੱਕ ਰਖਣੇ ਵਿੱਚ ਪਈਆਂ ਯੋਰਪੀਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਅਰਬ ਦੇ ਕੁੱਲ ਸਾਹਿਤ ਬਰਾਬਰ ਗਿਆਨ ਹੈ।"

ਲਤੀਫ ਦੀ ਲਿਖਤ ਏਨੀ ਇੱਕ ਪਾਸੜ ਕਿ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਬਿਲਡਿੰਗਾਂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਾਰੀਆਂ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਐਕਸੀਅਨ ਨੇ ਬਣਾਈਆਂ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਜਿਸਦਾ ਰੁਤਬਾ ਡ੍ਰਾਫਟਸਮੈਨ ਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੈਨੇਟ ਹਾਲ ਉੱਤੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਖ ਦੇਣਾ ਅਚੰਭੇਜਨਕ ਘਟਨਾ ਹੈ।

ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜਰਮਨਾ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਦਾ ਮਾਲ ਵਿਕਣ ਲਈ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਜੋ ਦਿਖਣ ਨੂੰ ਸੁਹਣਾ ਅਤੇ ਮੁੱਲ ਵਿੱਚ ਸਸਤਾ ਸੀ। ਗਾਹਕ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਨੂੰ ਸੱਟ ਵੱਜੀ। ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਹੱਲ ਹੋਵੇ? ਭਾਰਤੀ ਕਾਰੀਗਰ ਜੇ ਆਧੁਨਿਕ ਆਰਟ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਰਹੇ ਫਿਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਮੰਦਾ ਆਏਗਾ ਹੀ ਆਏਗਾ। ਸਾਲ 1835 ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਲਈ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸੁਭਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਮਰਸ਼ਿਅਲ ਆਰਟ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹੇ ਜਾਣ। ਸਰਕਾਰ ਨਹੀਂ, ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਰਚਾ ਉਠਾਉਣ ਕਿਉਂਕਿ ਲਾਭਪਾਤਰੀ ਉਹੀ ਹੋਣਗੇ। ਭਾਰਤੀ ਕਾਰੀਗਰ ਗਰੀਬ ਸਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਫੀਸ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ। ਦਰੀਆਂ, ਖੇਸ, ਸ਼ਾਲ, ਨਾਲੇ, ਪੱਖੀਆਂ, ਸਿਲਾਈ, ਕਢਾਈ, ਕਤਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਔਰਤਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰੀ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਨੇ ਸਕੂਲ ਭੇਜਣਾ ਸੀ? ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਹ ਦਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਖਣ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਲੈ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਵੱਡੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਾਈ ਧੁਆਈ ਕਰਨ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

1849 ਵਿੱਚ ਫਰਾਂਸ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੇਲਾ ਲਾਇਆ ਤੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਕਲਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵੇਚਣ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਹੋਇਆ। ਦੇਖ ਕੇ ਮਲਿਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਨੇ 1851 ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਤਰਜ਼ ਤੇ ਲੰਡਨ ਦੇ ਹਾਈਡ-ਪਾਰਕ ਵਿੱਚ ਮੇਲਾ ਲੁਆਇਆ। ਇਹ ਮੇਲਾ ਏਨਾ ਕਾਮਯਾਬ ਕਿ ਇੱਕ ਲੱਖ ਛਿਆਸੀ ਹਜ਼ਾਰ ਪੌਂਡ ਦੀ ਕਮਾਈ ਹੋਈ। ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਵੇਚਿਆ ਗਿਆ ਮਾਲ ਬਹੁਤਾ ਭਾਰਤੀ ਸੀ। ਗੁਸਤਾਵ ਫਲਾਬੇਅਰ ਅਤੇ ਰਸਕਿਨ ਵਰਗੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸਾਡੇ ਕਾਰਖਾਨੇ, ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਸਾਮਾਨ ਨਾਲ ਕੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਗੇ?" ਕਢਾਈ, ਖੁਣਾਈ ਅਤੇ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਦੇਖ ਕੇ ਯੋਰਪੀ ਗਾਹਕ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਏ। ਮੇਲੇ ਦੀ ਕਮਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਆਰਟ ਸਕੂਲ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਜੋ ਮਾਲ ਵਿਕਣੋ ਰਹਿ ਗਿਆ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਕੂਲ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਿ

ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਨਮੂਨਿਆਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਸਕਣ। ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਗਰੀਬ ਗਾਹਕ ਖਰੀਦਦੇ, ਅਮੀਰ ਵਧੇਰੇ ਪੈਸੇ ਖਰਚ ਕੇ ਹੱਥੀਂ ਬਣਿਆ ਮਾਲ ਖਰੀਦਦੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਲਾਭ ਦੀ ਹੱਦ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤੀ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਸਤਾ ਖਰੀਦਦੇ। ਦਰੀਆਂ, ਚਾਦਰਾਂ, ਪਰਦਿਆਂ ਦੀ ਕਢਾਈ ਨੇ ਪੂਰੇ ਯੋਰਪ ਵਿੱਚ ਧੁੰਮਾ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਕੈਦੀਆਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਇਹ ਕੰਮ ਮੁਫ਼ਤ ਵਿੱਚ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਸਦੇ ਇਹ ਹੁੰਦੇ ਕਿ ਜਦੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋਣਗੇ ਉਦੋਂ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨਾ ਰਹਿਣ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੰਮ ਦੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਮੁਫ਼ਤ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਮਾਲ ਦੀ ਮੰਗ ਏਨੀ ਵਧ ਗਈ ਕਿ ਵਪਾਰੀ ਮੰਗ ਪੂਰੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਖਿਝ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ- ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਬੜੇ ਸੁਸਤ ਨੇ, ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਦੇਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਨੇ...। ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਅਤੇ ਲੱਕੜ ਦੀ ਖੁਣਾਈ ਕਰਨੀ ਕੋਈ ਪਲ ਛਿਣ ਦਾ ਕੰਮ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸੀ?

ਕਿਪਲਿੰਗ ਬੰਬਈ ਦੇਖ ਆਇਆ ਸੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਗਾਰ ਦੇ ਕੈਦੀ ਸਮਝਦੇ, ਕੰਮ ਮੁਕਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪੇਂਟ ਦਾ ਬੁਰਸ਼ ਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਕੰਮ ਵਾਲਾ ਮੇਜ਼ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਜਾਣਦੇ। ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਮਾਡਲ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਘੁਮਿਆਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸਮਝਦੇ। ਉਸਤਾਦ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਨਾ ਹੁੰਦੇ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੁਆਨੀ ਉਸਨੂੰ ਵਧੀਕ ਹਿੰਮਤੀ ਲੱਗੀ। ਲੋਕ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਕਿਪਲਿੰਗ ਨੂੰ ਖਤ ਲਿਖਿਆ, "ਮੇਓ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਮੇਰੇ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜੁਆਨ ਆਇਆ ਹੈ ਜੋ ਬੜਾ ਕੰਮ ਦਾ ਹੈ, ਜਿੰਨੇ ਗੁਣ ਹਨ ਉਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤਨਖਾਹ ਮਾਮੂਲੀ। ਪਿਛੋਕੜ ਤੋਂ ਤਰਖਾਣ ਹੈ ਪਰ ਨਿਰਾ ਡਰਾਇੰਗ ਮਾਸਟਰ ਨਹੀਂ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਤੇ ਵਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਆਖ਼ਰੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।"

ਕਿਪਲਿੰਗ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਉਸਦੀ ਦਿੱਤੀ ਸਿਖਲਾਈ ਸਹੀ ਹੈ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੇਵਲ ਲੱਕੜ ਤ੍ਰਾਸ਼ਣੀ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖੀ, ਹਾਥੀ ਦੰਦ, ਸੰਗਮਰਮਰ, ਕਾਂਸੀ, ਤਾਂਬਾ, ਪਿੱਤਲ ਉੱਤੇ ਵੀ ਕਸੀਦਾਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਪਲਿੰਗ ਨੂੰ ਕਿਹਾ- ਪਾਸ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਮ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਨਹੀਂ ਦੇਣੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਮੈਂ ਚਿਤ੍ਰਾਂਗਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਮੈਂ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਕਰਾਂਗਾ। ਦੁਨੀਆ ਦੇਖੇਗੀ ਮੇਓ ਸਕੂਲ ਦੇ ਬੱਚੇ ਆਮ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਰਟਿਫਿਕੇਟ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਖਣਸਾਰ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਮੇਓ ਸਕੂਲ ਦਾ ਹੈ।

ਕਿਪਲਿੰਗ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਨਾ ਲਿਆ ਕਿ ਮੇਓ ਸਕੂਲ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇਮਾਰਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਵੇ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ- ਇਸ ਸਕੂਲ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕੌਣ ਤਿਆਰ ਕਰੇਗਾ? ਵਜ਼ੀਰਖਾਨ ਦੀ ਮਸਜਿਦ ਵਾਲੀ ਇਮਾਰਤ ਕਲਾ ਤੋਂ ਤਾਂ ਚੱਲੋ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਲੰਘ ਸਕਦੇ, ਉਸਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਦਾ ਹੁਨਰ ਤਾਂ ਹੋਵੇ ਹੀ। ਦੁਨੀਆ ਦੇਖੇਗੀ ਅਸੀਂ ਮਰ ਚੁਕਾ ਹੁਨਰ ਜਿਉਂਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹਾਂ। ਇਸ ਸਕੂਲ

ਦੇ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏਸ਼ੀਅਨ ਹੋਣਗੇ। ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਜਿਸ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਦਿੱਤੀ ਉਸ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਕਿਵੇਂ ਉਸਾਰਨੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰਨੀ ਹੈ, ਕਿੱਥੇ ਕਿਹੜਾ ਗਹਿਣਾ ਪਹਿਨਾਉਣਾ ਹੈ, ਇਹ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾਂ ਸਰ।

ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ। ਜਵਾਬ ਆਇਆ- ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਨਕਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਮਾਰਤ ਲਈ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਏਨੇ ਖਰਚੇ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਕੇਵਲ ਸੈਂਤੀ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਈਏ ਹਨ। ਕਿਪਲਿੰਗ ਨੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖਤ ਦਿਖਾਇਆ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲਿਖੋ- ਅਸੀਂ ਪੈਸੇ ਵਧੀਕ ਕਦ ਮੰਗੇ ਹਨ? ਜਿੰਨੇ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹੋ ਦਿਉ ਪਰ ਨਕਸ਼ਾ ਉਹੀ ਪਾਸ ਕਰੋ ਜੋ ਅਸੀਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਪੈਸਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਵਸੀਲਿਆਂ ਤੋਂ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲੋਕ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਸੈਂਤੀ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤੀ। ਸਾਲ 1892 ਵਿੱਚ ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਬਾਰੇ ਲਤੀਫ ਨੇ ਲਿਖਿਆ- ਮੇਓ ਸਕੂਲ ਆਫ ਆਰਟ ਦਾ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਐਕਸੀਅਨ ਕਨ੍ਹੱਈਆ ਲਾਲ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਉਸਦਾ ਸਹਾਇਕ ਹੈ।

ਸਾਲ 1911 ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆ ਮਹਿਕਮੇ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੇਓ ਸਕੂਲ ਦੇ ਇੰਦਰਾਜ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ- ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਰਾਇ ਬਹਾਦੁਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਿਸਟਰ ਜੇ. ਲੌਕਵੁੱਡ ਕਿਪਲਿੰਗ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਮੈਮੋਰੈਂਡਮ ਫਾਰ ਵਿਕਟੋਰੀਅਨ ਆਰਡਰ ਵਿੱਚ ਛਾਪਿਆ- ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ।

ਛੇ ਸਾਲ ਦੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਪੂਰੀ ਹੋਈ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਪ੍ਰੈਲ 1883 ਦੇ ਦਿਨ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਮਾਸਟਰ ਵਜੋਂ ਇਸੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਦਿਨ ਬੜੇ ਸਖ਼ਤ ਸਨ, ਕੇਵਲ ਕਲਾਸ ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਨਹੀਂ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪੱਤਰ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ, ਇਹ ਇਮਾਰਤ ਬਣਾਉਣੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਹ ਇਮਾਰਤ ਬਣਾਉਣੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਨਕਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਣਾ, ਬਣਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵੀ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਨੁਮਾਇਸ਼ਾਂ ਲਗਦੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਰਾਮ ਸਿੰਘ। ਰਾਜੇ, ਵਜੀਰ, ਧਨੀ ਸੇਠ ਆਪਣੀਆਂ ਹਵੇਲੀਆਂ ਲਈ ਨਕਸ਼ੇ ਬਣਵਾਉਣ ਆਉਂਦੇ। ਦੂਜਾ ਅਧਿਆਪਕ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਉਸ ਤੋਂ ਜੂਨੀਅਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਰਜਿਸਟਰ ਵਿਚ ਅਪਣੇ ਪੈੱਨ ਨਾਲ ਕਿਪਲਿੰਗ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰ ਨਾਮ ਲਿਖਿਆ- Bhai Ram Singh. ਇਹ ਰਜਿਸਟਰ ਨੈਸ਼ਨਲ ਸਕੂਲ ਆਫ ਆਰਟ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੈ।

ਵਿਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਕੰਮ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵੱਡਾ ਆਰਡਰ ਮਲਿਕਾ ਦੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਡਿਊਕ ਅਤੇ ਡਚੈੱਸ ਦਾ ਆਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਲੀਆਰਡ ਰੂਮ ਨੂੰ ਲੱਕੜ ਦੀ ਨੱਕਾਸ਼ੀ

ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰਨਾ ਸੀ। ਸਾਲ 1884 ਦੀਆਂ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜੋੜੀ ਮੇਓ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਖਣ ਆਈ ਕਿ ਕਾਰੀਗਰ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹਨ। ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਦੇਖੇ, ਦੋਵੇਂ ਜਣੇ ਬਾਗੋ ਬਾਗ ਹੋ ਗਏ। ਸਾਲ 1888 ਤੱਕ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰੇ ਰਹੇ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਭੱਠੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਦੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਪੱਥਣ ਵਾਸਤੇ ਆਰਡਰ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਕਿ ਚਿਣਾਈ ਵਿੱਚ ਜਲਵੇ ਦਿਖਾ ਸਕੇ। ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਨੁਮਾਇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਰਾਹਿਆ ਗਿਆ, ਮੈਡਲ ਜਿੱਤੇ। ਡਿਊਕ ਦੇ ਬਿਲੀਅਰਡ ਰੂਮ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਅਤੇ ਛੱਤ ਲੱਕੜੀ ਦੀ ਖੁਣਾਈ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰਨੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਨਮੂਨੇ ਸਿਰਜੇ, ਕਿਪਲਿੰਗ ਅਤੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਰਹੇ। ਕੇਵਲ ਕੰਧਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਡਿਜ਼ਾਈਨਾਂ ਦੇ 241 ਪੈਨਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਕੋਈ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਓਪਰਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਬਿਰਖ ਬੂਟੇ, ਪੰਛੀ, ਫੁੱਲ, ਪੱਤੀਆਂ ਘੜੇ ਗਏ। ਚਿਨਾਰ, ਪਾਮ, ਸਰੂ, ਅੰਬ ਦੇ ਰੁੱਖ; ਕਠਫੋੜਾ, ਮੋਰ, ਕਬੂਤਰ, ਤੋਤਾ, ਮੈਨਾ, ਹੁੱਪੀ, ਕੋਇਲ, ਬੁਲਬੁਲ ਪੰਛੀ; ਜਾਨਵਰ ਸੱਪ, ਹਾਥੀ, ਗਿਰਗਿਟ, ਖਰਗੋਸ਼, ਕੱਛੂ, ਸ਼ੇਰ, ਚੀਤੇ; ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਚੰਦ ਤਾਰੇ। ਦੋ ਪੈਨਲਾਂ ਉੱਪਰ ਉਸਤਾਦਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਖੁਣੇ ਹੋਏ ਹਨ : ਲਾਹੌਰ ਜੇ. ਐੱਲ. ਕਿਪਲਿੰਗ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ 1885-1887 ਅਤੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਮਾਸਟਰ, ਮੇਓ ਸਕੂਲ ਆਫ ਆਰਟ 1885-1887. ਸਾਲ 1888 ਵਿੱਚ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਭੇਜੇ ਗਏ। ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਹੈਂਡਲ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਢਾਲੇ ਗਏ। ਸਾਰਾ ਖਰਚਾ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਅਦਾ ਕਰਕੇ ਡਿਊਕ ਡਚੈੱਸ ਨੂੰ ਗਿਫਟ ਕੀਤਾ।

ਮਲਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਆਪਣੇ ਇਸ ਡਿਊਕ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਉਸਦੇ ਮਹਿਲ ਗਈ। ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਨੇ ਬਿਲੀਅਰਡ ਰੂਮ ਦਿਖਾਇਆ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਲਕਾ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਕਲਾ ਦਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਦੇਖਿਆ, ਉਦੀਂ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਇਹੀ ਕਲਾਕਾਰ ਮੇਰਾ ਸਰਦੀਆਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਅਸਬਰਨ ਮਹਿਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰਨਗੇ। ਹੋ ਸਕਦੈ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਕਾਰੀਗਰ ਹੋਣ, ਸੋ ਟੈਂਡਰ ਵੀ ਮੰਗਾਂਗੇ।

1890 ਵਿੱਚ ਕਿਪਲਿੰਗ ਛੁਟੀਆਂ ਮਨਾਉਣ ਇੰਗਲੈਂਡ ਗਿਆ। ਮਲਿਕਾ ਨੇ ਬੁਲਾ ਕੇ ਮਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੱਸੀ। ਕਿਪਲਿੰਗ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਭੇਜੋ। ਮਲਿਕਾ ਦੀ ਛੋਟੀ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਲੂਈ ਬੁਤਤ੍ਰਾਸ਼ੀ ਕਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰੇਗੀ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਕਿਪਲਿੰਗ ਨੇ ਤੈਅ ਕੀਤੀਆਂ, ਸੌ ਪੌਂਡ ਸਫਰ ਖਰਚ, ਪੰਜ ਪੌਂਡ ਹਫ਼ਤਾ ਤਨਖਾਹ, ਮਹਿਲ ਨੇੜੇ ਮੁਫ਼ਤ ਰਿਹਾਇਸ਼। ਖਾਣਾ ਖ਼ੁਦ ਬਣਾ ਲਏਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਹਲਾਲ ਅਤੇ ਤਮਾਕੂ ਦਾ ਪਰਹੇਜ਼ਗਾਰ ਹੈ, ਮਰ ਜਾਏਗਾ ਇਹ ਦੋ ਵਸਤਾਂ ਛੂਹੇਗਾ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਕਿ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਕਾਰੀਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਕਸ਼ੇ ਸਮਝਾ ਕੇ ਕੰਮ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਕੇ ਪਰਤ ਆਏ। ਬੰਬਈ

ਤੋਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਪੈਰਿਸ ਗਿਆ, ਪੈਰਿਸ ਤੋਂ ਟਰੇਨ ਫੜਕੇ ਲੰਡਨ। ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਕਿਪਲਿੰਗ ਪੁਜਿਆ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਰੱਖਿਆ। ਫਿਰ ਅਸਬਰਨ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਮਲਿਕਾ ਉਡੀਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖਰਚ ਮਹਿਲ ਅਦਾ ਕਰੇ।

ਜੈਕਸਨ ਐਂਡ ਸੰਜ਼ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਠੇਕਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਕਾਰੀਗਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗ਼ੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇੱਥੇ ਰਹਿਣਾ ਪਏਗਾ। ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਹੋਰ ਲੈ ਲਈ। ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਬੀਤ ਗਏ। ਕੰਮ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ ਦਾ ਸਭ ਨੂੰ ਫਿਕਰ ਸੀ ਤੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦੀ ਜਾਨ ਸੀ। ਡੇਢ ਸਾਲ ਹੋਰ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਮਾਰਚ 31, 1893 ਨੂੰ ਸਮਾਪਤੀ ਹੋਈ, ਸਵਾ ਦੋ ਸਾਲ। 60×30 ਫੁੱਟ ਆਕਾਰ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਹਾਲ 20 ਫੁੱਟ ਉੱਚਾ ਸੀ। ਜੈਕਸਨ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਟੂਡੀਓ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਵਾਸਤੇ ਮਹਿਲ ਵਿੱਚ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ 2250 ਪੌਂਡ ਲੇਬਰ ਦਾ ਖਰਚਾ ਦੇਣਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜੋ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਵਧਾਣਾ ਪਿਆ। ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਫਾਇਰਪਲੇਸ ਦੀ ਚਿਮਨੀ ਪੈਲ ਪਾਉਂਦੇ ਮੋਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਵਧੇ। ਲੱਕੜ ਦਾ ਮੋਰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ 500 ਘੰਟੇ ਖਰਚ ਹੋਏ।

ਦਰਬਾਰ ਹਾਲ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਜੇ ਕਿਹੜਾ ਕੰਮ ਮੁੱਕ ਗਿਆ? ਭਾਰਤੀ ਫਰਨੀਚਰ ਹੋਰ ਕੌਣ ਤਿਆਰ ਕਰੇ? ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਲੰਮਾ ਡਾਇਨਿੰਗ ਟੇਬਲ ਅਤੇ 36 ਕੁਰਸੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨੀਆਂ ਸਨ, ਬੈਠਣ ਲਈ ਕੰਧਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕੁਰਸੀਆਂ, ਸੋਫੇ, ਸਾਈਡ ਟੇਬਲ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ- ਮੈਂ ਦੋ ਕੁਰਸੀਆਂ ਬਣਾਵਾਂਗਾ, ਉਸ ਨਮੂਨੇ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਬਾਕੀ ਕੰਮ ਨਿਬੇੜੋ। ਜੈਕਸਨ ਕੰਪਨੀ ਨਾਲ ਤਕਰਾਰ ਹੋਇਆ, ਫਲਸਰੂਪ ਹੋਰ ਖਰਚਾ ਦੇਣਾ ਪਿਆ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਹੁਨਰ ਯੋਰਪ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਦਰਸ਼ਕ ਦੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਉਥੇ ਹੀ ਜਮ ਜਾਂਦੀਆਂ।

ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼, ਕਾਰੀਗਰ ਦੇ ਹੱਥ ਵੱਢ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਹੋਰ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਵਾ ਲਵੇ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਹੱਥ ਵਢਾਣੋ ਬਚ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਲੂਈ ਅਤੇ ਮਲਿਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਚੁੰਮ ਲੈਂਦੀਆਂ। ਮਲਿਕਾ ਜਦੋਂ ਦਰਬਾਰ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨਦੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲਿਬਾਸ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਘਨ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ- ਇਸ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਏਸ਼ੀਆ ਵਸਦਾ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ- ਤੁਹਾਡੀ ਮਲਕਾ, ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਹੈਨ ਨਹੀਂ ਕੁਝ, ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਇੰਨਾ ਖਰਚਾ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਹੋ? ਗੋਰਾ ਬੋਲਿਆ- ਪੈਸੇ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਆਪਣੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸਕੀ ਪਿਲਾ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਦਿੱਕਤ?

ਇੱਕ ਅਗਸਤ 1893 ਨੂੰ ਮਲਿਕਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਜ਼ਿਨ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੈਸਰ ਨੂੰ ਡਿਨਰ ਲਈ ਇਸ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਸੱਦਿਆ। ਫ਼ਰਸ਼ ਉੱਪਰ ਭਾਰਤੀ ਕਾਲੀਨ ਵਿਛਾਏ ਗਏ, ਲੰਮੀਆਂ ਗਰਦਣਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਪਿੱਤਲ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਹੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁਲਦਸਤੇ ਸਜਾਏ। ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮੋਰ ਪੈਲਾਂ ਪਾਉਂਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਡੇਲੀ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਫ ਨੇ ਖਬਰ ਵਿੱਚ ਛਾਪਿਆ- ਕਿਸੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਮੋਰ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਸਹੁੰ ਖਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਣਾ ਪਾਪ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸਤੰਬਰ 1892 ਵਿੱਚ ਮਲਿਕਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਦਸੰਬਰ ਤੱਕ ਕੰਮ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਖ਼ੁਦ ਰਹਿਣ ਦਾ ਇਛੁੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਬੇਟੇ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਉਸਦੇ ਭੋਗ ਉੱਤੇ ਵੀ ਨਾ ਜਾ ਸਕਿਆ, ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਅਨੇਕ ਝਮੇਲੇ ਨਿਬੇੜਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਕਿਪਲਿੰਗ ਸਤੰਬਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਪਰਤ ਆਇਆ। ਮਲਿਕਾ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਚਿੱਠੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ। ਜਾਣ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮਲਿਕਾ ਕੰਮ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੈ। ਪੂਰਾ ਕੰਮ 1893 ਵਿੱਚ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਇਆ। ਯੋਰਪ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਮੁੱਖ ਪੰਨੇ ਉੱਤੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਛਾਪੀਆਂ, ਹਾਲ ਅੰਦਰਲੇ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਛਾਪੇ। ਮਹਿਲਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਗਿਫਟਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਮਲਕਾ ਨੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਦਾ ਪੈੱਨ-ਕੇਸ ਦਿੱਤਾ, ਕੋਰਟ ਦੇ ਆਸਟ੍ਰੀਅਨ ਆਰਟਿਸਟ ਰੁਡਲਫ ਸੁਬੋਦਾ ਪਾਸੋਂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਬਣਵਾਈ। ਜਦੋਂ ਗੇਟ ਵਿੱਚੋਂ ਦਰਬਾਰ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਈਏ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦਿਸਦੀ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਦੀ ਉਵੇਂ ਤਰੋਤਾਜ਼ਾ। ਨੈਸ਼ਨਲ ਇੰਡੀਅਨ ਐਸੋਸਿਏਸ਼ਨ ਲੰਡਨ ਨੇ ਸਜ ਧਜ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਾਨ-ਪੱਤਰ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਕਿਪਲਿੰਗ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ, ਆਪਣਾ ਵਾਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ, Our most accomplished architect Bhai Ram Singh sir.

ਮਲਿਕ ਉਮਰ ਹਯਾਤਖਾਨ ਦਾ ਖ਼ਤ ਆਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਹਵੇਲੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਕਿਪਲਿੰਗ ਨੇ ਖ਼ਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ।ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨੇ ਇਸ ਖ਼ਤ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ- ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਆਏ ਹਨ, ਸੋ ਪੌਂਡਾਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਖਰਚਾ ਦੇਣਾ ਪਏਗਾ। ਕੋਈ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜਿੰਨੀ ਕੀਮਤੀ ਚੀਜ਼ ਜਦੋਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਹੈ ਈ ਨਹੀਂ। ਤਾਂ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਜੇ ਤੱਕ ਉਸਨੂੰ ਗਜ਼ਟਿਡ ਅਫ਼ਸਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਸੀ, 10 ਸਾਲ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਤਾਰਾ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਚਾਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕਿਪਲਿੰਗ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਆਰਡਰ ਲੈਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਵਧਾਈ ਦਿੰਦਾ, ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖਣਗੇ। ਸਰ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਐਕਸੀਅਨ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ

ਨਾਲ ਸਹਾਇਕ ਰੱਖਦੇ। ਪੰਜਾਬ ਚੀਫਜ਼ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ, ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦਾ ਮਿਉਂਸਿਪਲ ਹਾਲ ਅਤੇ ਦਫ਼ਤਰ, ਲੇਡੀ ਐਚੀਸਨ ਹਸਪਤਾਲ ਲਾਹੌਰ, ਨਵਾਂ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ ਝਲਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਲੇਡੀ ਲਾਇਲ ਹੋਮ ਲਾਹੌਰ, ਅਲਬੇਅਰ ਵਿਕਟਰ ਹਸਪਤਾਲ ਲਾਹੌਰ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਹੋਸਟਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਮੁਨਸਿਫ ਕੋਰਟ, ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦਾ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਬਣਾਏ।

ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਕਿ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਧਨਾਡਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਕੂਲ ਉਸਾਰੀਏ ਜਿੱਥੇ ਪੜ੍ਹਕੇ ਬੱਚੇ ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਫਾਦਾਰ ਅਫ਼ਸਰ ਰਹਿਣ। ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਚਾਰਲਸ ਐਚੀਸਨ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਾਸਤੇ ਸਕੀਮ ਭੇਜਦਿਆਂ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ, ਬਹਾਵਲਪੁਰ, ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ, ਜੀਂਦ, ਨਾਭਾ, ਕਪੂਰਥਲਾ, ਨਾਹਨ, ਫਰੀਦਕੋਟ ਅਤੇ ਚੰਬਾ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਧਨ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਜਨਵਰੀ 1886 ਤੱਕ ਦੋ ਲੱਖ ਚਾਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅੱਧਾ ਧਨ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪਾਇਆ। ਛਿਆਸੀ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਲੈ ਲਈ, ਵੱਡੀ ਨਹਿਰ ਵਿੱਚੋਂ ਸੂਆ ਕੱਢ ਕੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਾਇਆ। ਛੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਦੇ ਕੇ ਨਕਸ਼ੇ ਮੰਗੇ, ਜਿਸਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿੱਚ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਵੇ, ਉਸਨੂੰ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਸਨਮਾਨ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏਗਾ। ਉਸਾਰੀ ਉੱਪਰ ਖਰਚਾ ਇੱਕ ਲੱਖ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਹੋਵੇ। ਕਿਪਲਿੰਗ ਨੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਕਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲਈ ਹਵੇਲੀਆਂ, ਮਹਿਲ, ਡ੍ਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਣਾ ਲੈਨਾ, ਵਿੱਦਿਅਕ ਅਦਾਰੇ ਦਾ ਮੇਰਾ ਤਜਰਬਾ ਨਹੀਂ। ਕਿਪਲਿੰਗ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਨਕਸ਼ੇ ਬੜੇ ਵਧੀਆ ਬਣਕੇ ਆਉਣਗੇ, ਤੇਰੇ ਵਰਗਾ ਹਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨੀ ਕਰਨਾ ਆਉਂਦਾ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨਕਸ਼ਾ ਬਣਾ ਕੇ ਦੇ ਆਇਆ। ਅੰਤਿਮ ਤਰੀਕ ਤੱਕ ਕੁੱਲ 29 ਨਕਸ਼ੇ ਪੁੱਜੇ। ਚੌਵੀ ਨਕਸ਼ੇ ਪਹਿਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਰੱਦ ਹੋ ਗਏ, ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ। ਪੰਜ ਨਕਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਹੜਾ ਅੱਵਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਉਸੇ ਨਕਸ਼ਾ ਨਵੀਸ ਨੂੰ ਕਹਾਂਗੇ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਠੇਕਾ ਲੈ ਕੇ ਇਮਾਰਤ ਆਪ ਬਣਾਉ। ਠੇਕੇ ਲਈ ਨਾ ਮੰਨੇ ਤਨਖਾਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦਿਉ। ਜੈਪੁਰ ਸਟੇਟ ਦੇ ਐਕਸੀਅਨ ਕਰਨਲ ਸੈਮੁਅਲ ਜੈਕਬ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ, ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਰਨਲ ਨੂੰ ਆਖਾਂਗੇ ਮੇਨ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਤੁਹਾਡਾ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਸਜਾਵਟ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਵਾਲੀ ਰਹੇਗੀ। ਕਰਨਲ ਜੈਕਬ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਅਤੇ ਡਿਜ਼ਾਈਨਰ ਸੀ। ਇਨਾਮੀ ਰਾਸ਼ੀ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧਾ ਕੇ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਕੀਤੀ, ਪੰਦਰਾਂ ਸੌ ਕਰਨਲ ਨੂੰ, ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੇਓ ਸਕੂਲ ਦੇ ਰਜਿਸਟਰ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਨੀਂਹ ਪੱਥਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਰਸਮ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਸੱਦਾ ਪੱਤਰ ਦੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅੱਖਰ ਸਨ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਸਿਰਜਿਤ ਕਾਲਜ ਦਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਫਰੰਟ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਤਿੰਨ ਨਵੰਬਰ 1886

ਦੇ ਦਿਨ ਵਾਇਸਰਾਇ ਡਫਰਿਨ ਨੀਂਹ ਰੱਖਣ ਆਇਆ, ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣੇ ਹੀ ਸਨ। ਕਨਾਟ ਦਾ ਡਿਊਕ ਅਤੇ ਡਚੈੱਸ ਆਏ, ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਏ ਕਿ ਜਿਸਨੇ ਸਾਡਾ ਬਿਲੀਅਰਡ ਰੂਮ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ, ਉਹ ਜੁਆਨ ਆਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਡੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਆਇਆ ਜਿਸ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਨੌ ਸਟੇਟਾਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਮਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਕਰਵਾਉਣੀ ਸੀ, ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਬਣਾਉਣੇ ਸਨ, ਸਮਾ ਮੰਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਚੰਦਰਮਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਖ਼ੁਸ਼, ਰੱਬ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ।

ਵੱਖ ਵੱਖ ਡਿਜ਼ਾਈਨਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਆਰਡਰ ਹੋਇਆ। ਲਾਲ ਰੰਗ ਦਾ ਪੱਥਰ ਮੰਗਵਾਇਆ ਜਿਸਨੇ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਨਾਲ ਮੈਚ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਜਾਲੀਆਂ, ਝਰੋਖੇ, ਛਤਰੀਆਂ, ਝਾਲਰ ਬਣਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਲੱਕੜ ਉੱਪਰ ਕਸੀਦਾਕਾਰੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਜੋ ਉਸਦਾ ਪਸੰਦੀਦਾ ਕੰਮ ਸੀ। 1886 ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਇਮਾਰਤ ਜਨਵਰੀ 1891 ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਹੋਈ। ਪੈਸੇ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਕੰਮ ਰੁਕਦਾ ਵੀ ਰਿਹਾ। ਕਾਲਜ ਦੇ ਇੱਕ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦੂਜੇ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਮਸਜਿਦ ਉਸਾਰੀ ਗਈ। ਕਾਲਜ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਉੱਪਰ ਨਾ ਕਰਨਲ ਜੈਕਬ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਖਿਆ ਨਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ।

ਪਹਿਲਾਂ ਵਿੱਦਿਆ ਕੇਂਦਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਵਿਦਿਆ ਸੈਕੂਲਰ ਕੀਤੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਸਕੂਲ ਦੀ ਇੱਕ ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਬਣਵਾ ਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸਟੇਟਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮਾੜੀ ਮੋਟੀ ਸਥਾਨਕ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨਕਸ਼ੇ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਤੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਉਸਾਰਨੀ ਹੈ।

ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਉਸਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ 1883 ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਬਣੇ ਪਰ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਬਜ਼ਿਦ ਸੀ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਬਣਾਵਾਂਗੇ। ਸਿੱਖ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਪੱਕ ਹੋਣ। ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੋ ਧੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ, ਦਸਖਤੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਚੱਲ ਪਈਆਂ, ਸਿਆਸੀ ਸਫ਼ਬੰਦੀ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ। ਲੈਫਨੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਸਰ ਜੇਮਜ਼ ਲਾਇਲ ਨੇ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਖੁਫੀਆ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਲਈਆਂ ਕਿ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਲਾਹੌਰੀਆਂ ਵੱਲ ਹੈ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲ। ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲਈ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਰਾਮਬਾਗ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਂਦਾ ਇੱਥੇ ਰਿਹਾ ਕਰਦਾ। ਲੋਕ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਰਾਮਬਾਗ ਵਿੱਚ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਬਣੇ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਰਾਮਬਾਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸੁੰਦਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਆਰਕਾਈਵ ਹੈ ਜੋ ਕਾਲਜ ਬਣਨ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਹਗਾ ਜੀ. ਟੀ. ਰੋਡ ਉੱਪਰ ਥਾਂ ਪਸੰਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜੋ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਮੀਲ, ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਦੋ ਮੀਲ

ਦੂਰ ਸੀ। ਸਤੰਬਰ 1893 ਵਿੱਚ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਨਾਲ 101 ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਖ਼ਰੀਦੀ ਗਈ। ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਵਿਚ 101 ਏਕੜ, ਪੱਧਰ ਉਪਜਾਊ ਜ਼ਮੀਨ ਸੌ ਰੁਪਏ ਏਕੜ, ਪਾਠਕ ਇੱਥੋਂ ਉਸ ਸਮੇ ਦੇ ਰੁਪਏ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣ।

ਸਰ ਲਾਇਲ ਨੇ ਲਾਹੌਰੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਮਨਾ ਲਿਆ ਤੇ ਪੰਜ ਮਾਰਚ 1892 ਨੂੰ ਨੀਂਹ ਪੱਥਰ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਦਾਨ ਦੇਣ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਇੱਕ ਲੱਖ ਪੈਂਹਠ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਭੇਜੀ। ਕੁੱਲ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਲੱਖ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਕਾਲਜ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇੱਥੇ ਸਕੂਲ ਵੀ ਉਸਾਰਨਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਸਭ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਆਖ਼ਰੀ ਫੈਸਲਾ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਨਾਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਖਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਸੁਝਾਉ ਦਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਪਰ ਅਸਲ ਕੰਮ ਅਪ੍ਰੈਲ 1893 ਵਿੱਚ ਉਦੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇਸ ਪਰਤਿਆ।

ਇੱਕ ਦਸੰਬਰ 1896 ਵਿੱਚ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਵਾਈਸ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਰੁਤਬਾ ਡ੍ਰਾਇੰਗ ਮਾਸਟਰ ਦਾ। ਗਵਰਨਰ ਉਸਦੇ ਨਕਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਦਾਦ ਦਿੰਦਾ ਪਰ ਰੁਤਬਾ ਨਹੀਂ ਵਧਾਉਣਾ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ 1800 ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਯੋਗ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 100×54 ਫੁੱਟ ਦਾ ਹਾਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਾਰੀ ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਫਰੰਟ 500 ਫੁੱਟ ਤੇ ਬਿਲਡਿੰਗ ਤਿੰਨ ਮੰਜ਼ਲੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਕੇਂਦਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਪਰ 116 ਫੁੱਟ ਉੱਚਾ ਗੁੰਬਦ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ 6 ਫੁੱਟ ਵਿਆਸ ਦੇ ਡਾਇਲ ਵਾਲੇ ਚਾਰ ਘੰਟੇ ਹੋਣਗੇ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤਿੰਨ ਮੰਜ਼ਲੀ ਇਮਾਰਤ ਉਸਾਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਖਰਚੇ ਦੇ ਡਰੋਂ ਦੋ ਮੰਜ਼ਲੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀ। ਘਟਾਉਂਦਿਆਂ ਘਟਾਉਂਦਿਆਂ ਵੀ ਖਰਚਾ ਪੰਜ ਲੱਖ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਪਰ 9 ਅਕਤੂਬਰ 1910 ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਉਦਘਾਟਨ ਹੋਇਆ ਉਦੋਂ ਵੀ ਇਮਾਰਤ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਲ 1916 ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਤੱਕ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦਾਨੀਆਂ ਅੱਗੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਪੀਲਾਂ ਕਰਦਾ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

1912-13 ਵਿੱਚ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀਆਂ ਕਾਲਜ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਤਾਮੀਰ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਬਣਾਇਆ।

ਅਕਤੂਬਰ 15, 1894 ਨੂੰ ਉਹਨੂੰ ਜੂਨੀਅਰ ਗਜ਼ਟਿਡ ਅਫ਼ਸਰ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲੀ ਸੀ ਤੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਵਾਈਸ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦੇ ਹੁਕਮ ਆ ਗਏ। ਕਿਪਲਿੰਗ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਐੱਫ.ਐੱਚ. ਐਂਡ੍ਰਿਊਜ਼ ਆ ਗਿਆ ਜੋ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਸਾਲ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਰਤ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਸੂਚਨਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਇੰਡੀਆ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਸਰਕਾਰ ਉਸਨੂੰ ਰੈਗਲੁਰ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰੇ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਸ ਪਾਸੇ ਕੋਈ

ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ। ਜਿਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੀ ਮੰਗ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ, ਸਰਕਾਰ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਸਕੂਲ ਦਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਲਾਉਣ ਲਈ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਉਦਾਸ ਹੋਇਆ।

ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਡੇਨਿਸ 1893 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਐਗਜ਼ੀਬੀਸ਼ਨ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕਰਨ ਲਾਹੌਰ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਬੜੀ ਸਾਦਗੀ ਨਾਲ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮਾਨਯੋਗ ਮਲਿਕਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਮੈਂ ਗਵਰਨਰ ਹਾਊਸ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਕਰਵਾਵਾਂ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਮੇਰਾ ਡ੍ਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖਸਤਾ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸਜਾਵਟ ਦੀ ਰਕਮ 12 ਤੋਂ 14 ਹਜ਼ਾਰ ਤੱਕ ਅੰਗੀ ਗਈ। ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਇਨੀ ਕੁ ਰਕਮ ਖਰਚਣੀ ਵੀ ਚੁਭਦੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਦੇਖ ਲੈਣਾ ਕਈ ਸਾਲ ਇਹ ਕੰਮ ਲਟਕਿਆ ਰਹੇਗਾ। ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਰਿਆਸਤੀ ਰਾਜੇ ਸੌਖੇ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁਰੰਮਤਾਂ ਸਜਾਵਟਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਡ੍ਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਮਾੜਾ ਮੋਟਾ ਕੰਮ ਕਰਾ ਲਵਾਂਗਾ।"

ਸ਼ਿਮਲੇ ਸਥਿਤ ਵਾਇਸਰਾਏ ਭਵਨ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਵਾਸਤੇ ਸੁਨੇਹੇ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ। ਕੰਮ ਇੰਨਾ ਵਧ ਗਿਆ ਕਿ ਆਖ਼ਰ ਉਸਨੇ Ram Singh MVO & Sons ਨਾਮ ਦੀ ਕੰਪਨੀ ਰਜਿਸਟਰ ਕਰਵਾਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਆਰਡਰਾਂ ਤੇ ਉਸਦੇ ਬੇਟੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ। ਜਦੋਂ ਲਲਿਤ ਮਹਿਲ ਮੈਸੂਰ ਦੀ ਛੱਤ ਦਾ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਬਣਾਉਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੇ ਪੈਂਡੇ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਜਾਂਦਿਆਂ ਮਹਿਲਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਗਿਆ ਆਇਆ। ਕਪੂਰਥਲਾ, ਪਟਿਆਲਾ, ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ, ਨਾਭਾ, ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਪੇਸ਼ਾਵਰ, ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਮਹਿਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ। ਆਖ਼ਰ ਸਟੇਟ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਖ਼ਤ ਲਿਖਣਾ ਪਿਆ, "ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਿਧਾਨ ਕੌਂਸਲ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਕੰਮ ਨਿਪਟਾ ਕੇ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਜਾਣਗੇ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰੋ। ਕੋਈ ਸ਼ੇਖੀਖੋਰ ਨਵਾਬਜ਼ਾਦਾ ਆਏ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ-ਹਾਲ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਦਿਖਾ ਕੇ ਆਖਦਾ- ਇਹ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਦੇਖ ਕੇ ਦਰਸ਼ਕ ਆਖ ਦਿੰਦਾ- ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹਲਕਾ ਕੰਮ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ, ਹਰੇਕ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਮਹਿਲ ਬਣਵਾਏ। ਨਾਭੇ ਦੀ ਲਾਲ ਕੋਠੀ ਜੋ ਹੁਣ ਢਹਿਣ ਕਿਨਾਰੇ ਹੈ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਣਵਾਈ ਸੀ। ਪਟਿਆਲਾ ਮਹਿਲ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਹਾਊਸ ਅਤੇ ਚੀਫ ਜਸਟਿਸ ਪਟਿਆਲਾ ਸ੍ਰ. ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਅਤੇ ਕੋਠੀ ਬਣਾਈ। ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਫਿਰ ਮੈਸੂਰ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਬੁੱਤ ਉੱਪਰ ਛਤਰੀ ਬਣਵਾਉਣੀ ਸੀ। ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦਾ ਸੀਨੀਅਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਮਹਿਲ ਗਵਰਨਰ ਹਾਊਸ ਨੇੜੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਪਰਲ ਕੰਟੀਨੈਂਟਲ ਹੋਟਲ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਠਕੋਨੇ ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਬਣਾਉਂਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਦਰਵਾਜ਼ਾ

ਅੰਦਰਲੇ ਪਾਸੇ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਉਪਰਲੀਆਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਦੇ ਗੁਸਲਖਾਨਿਆਂ ਤੱਕ ਸਫ਼ਾਈ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਬਾਹਰਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਵਲਦਾਰ ਪੌੜੀਆਂ ਫਿਕਸ ਕਰਦਾ। ਉਦੋਂ ਅਜੇ ਫਲੱਸ਼ ਸਿਸਟਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਜਿੱਥੇ ਕਿਸੇ ਪੱਥਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਖੁਣਦਾ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਬਾਅਦ ਐੱਮ.ਵੀ.ਓ. ਜ਼ਰੂਰ ਲਿਖਦਾ। ਮੰਦਰ, ਮਸਜਿਦ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਾਉਂਦਾ, ਉੱਥੇ ਨਾਮ ਨਾ ਲਿਖਦਾ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਕਾਸ਼ੀ ਮੁਰੰਮਤ ਮੰਗਦੀ ਸੀ, ਸੰਗਮਰਮਰ ਤ੍ਰੇੜੀ ਗਈ ਸੀ, ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰ ਗਾਇਬ ਸਨ, ਧਰਮ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਡੁੱਬਣ ਦੀਆਂ ਦੁਰਘਟਨਾਵਾਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ ਤਦ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਾਰਬਲ ਦੀ ਰੇਲਿੰਗ ਫਿਕਸ ਕੀਤੀ। ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਵੱਜੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਉਸਾਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀਆਂ ਸੰਗਮਰਮਰੀ ਸਿਲਾਂ ਉੱਪਰ, ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ 21 ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਹ ਪੰਜਾਹ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਪੰਜ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਇੱਕ ਹੋਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਵਿੱਚ ਮੁਕਤਸਰ ਜਾਂ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਉਸਾਰਨਾ ਹੈ, ਨਕਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਕਰੋ। ਨਕਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਯਾਦਗਾਰ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਬਣੀ ਜੋ ਚੌਥੀ ਸਿੱਖ ਬਟਾਲੀਅਨ ਦਾ ਹੈੱਡ ਕੁਆਟਰ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਚੌਰਸ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਾਲਾ ਅਠਕੋਣਾ।

1886 ਵਿੱਚ ਇੰਡੋ ਕੋਲੋਨੀਅਲ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ, 1888 ਗਲਾਸਗੋ ਵਿੱਚ, 1889 ਬੰਬੇ ਵਿੱਚ ਆਰਟ ਐਗਜ਼ੀਬੀਸ਼ਨਜ਼ ਲੱਗੀਆਂ ਜਿੱਥੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕਰਦਾ। ਹਰ ਥਾਂ 250 ਫੁੱਟ ਦਾ ਲੱਕੜ ਦਾ ਪਰਦਾ ਲਿਜਾਂਦਾ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਉਸਨੇ ਖ਼ੁਦ ਖੁਣਾਈ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਫੁੱਲ ਬੂਟਿਆਂ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ, ਪੈਲਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਮੋਰ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇੱਕ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮੁਨਸ਼ੀ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਪੈੱਨ ਡ੍ਰਾਇੰਗ ਨੂੰ ਫਸਟ ਪ੍ਰਾਈਜ਼ ਮਿਲਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਆਰਟ ਐਗਜ਼ੀਬੀਸ਼ਨ 1903 ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲੱਕੜ ਵਿੱਚ ਖੁਣੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦੀਆਂ ਵਿਕੀਆਂ। ਟਾਹਲੀ ਦੀ ਲੱਕੜ ਉੱਪਰ ਖੁਣਾਈ ਕੀਤਾ ਬੋਰਡ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਨੂੰ ਵਿਕਿਆ ਤੇ ਸਿਲਵਰ ਮੈਡਲ ਜਿੱਤਿਆ।

ਐਡਵਰਡ ਅੱਠਵੇਂ ਦੀ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਦੇ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਣ ਲਈ 1905 ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਹੋਣਾ ਤੈਅ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੱਗਣ ਵਾਲੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਜੋ ਉਸਨੇ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਨਿਭਾਇਆ। ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਵਾਇਸ ਰਾਇ ਨੇ ਕੈਸਰ-ਇ-ਹਿੰਦ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ, 1907 ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ 1911 ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਖਿਤਾਬ ਮਿਲੇ।

ਇੱਕ ਸਤੰਬਰ 1909 ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹਿਚਕਚਾਹਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ, ਤਨਖਾਹ 500-40-800 ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ, 1875 ਵਿੱਚ

ਕਿਪਲਿੰਗ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਸੀ। ਗੋਰੇ ਵਾਈਸ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨੂੰ 500 ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਵਾਈਸ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਲੱਗਾ, ਉਸ ਨੂੰ 60 ਰੁਪਏ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੁਤਬਾ ਤੇ ਤਨਖਾਹ ਦੇਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ, "ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਨਹੀਂ, ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੋਈ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਉਸਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਮੈਂ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾਂ, ਲੱਕੜ ਦੀ ਖੁਣਾਈ ਮੈਂ ਕਰਦਾਂ, ਧਾਤਾਂ ਤੇ ਖੁਣਾਈ ਕਰਦਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਮੇਰੇ ਜਿਮੇ। ਜਿਹੜੀ ਤਨਖਾਹ ਤੁਸੀਂ ਦਿੱਤੀ ਉਹ ਮਾਮੂਲੀ ਹੈ। ਲਾਹੌਰ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਮੈਂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਰੁੜਕੀ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ, ਹੁਣ ਨੂੰ ਕੀ ਦਾ ਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।"

ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਸਟੇਟ ਸਕੱਤਰ ਤੋਂ ਇਸ ਪੱਤਰ ਬਾਰੇ ਰਾਇ ਮੰਗੀ। ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਤਨਖਾਹ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸੋਚਾਂਗੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਤਾਂ ਪੜਤਾਲ ਕਰ ਲਈਏ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਆਰਟਸ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ।" ਸਕੱਤਰ ਦਾ ਪੱਤਰ ਹੈ, "ਆਪਦਾ ਖਤ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਮੇਓ ਸਕੂਲ ਆਫ ਆਰਟ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦੀ ਖਾਲੀ ਆਸਾਮੀ ਵਾਸਤੇ ਯੋਗ ਉਮੀਦਵਾਰ ਲੱਭਿਆ ਜਾਵੇ। ਮਦਰਾਸ ਸਕੂਲ ਆਫ ਆਰਟ ਦੇ ਨਿਗਰਾਨ ਮਿ. ਹੇਵਲ ਨਾਲ ਗੱਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਲੈ ਕੇ ਵਾਪਸ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਪ ਜੀ ਤੋਂ ਇਹ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕੀ ਆਰਟਸ ਸਕੂਲਾਂ ਉੱਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਖਰਚ ਕਰਨਾ ਵਾਜਬ ਹੈ? ਖਰਚੇ ਹੋਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕੰਮ ਇਹ ਕੁਝ ਸੰਵਾਰਦੇ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਮਾਰਕਾ ਦੇਸੀ ਬੰਦੇ ਹੀ ਮਿਲਣਗੇ ਹੁਣ।"

ਸਕੱਤਰ ਦੀ ਰਾਇ ਵਿਚਾਰਨ ਲਈ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ 14 ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਮੈਂਬਰ ਭਾਰਤੀ ਸਨ।

ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਮਸਲਾ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਸਕੱਤਰ ਦੀ ਰਾਇ ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਨਾਲ ਰੱਦ ਕੀਤੀ, "ਅਸੀਂ ਮਿਸਟਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੱਦੀ ਘਰ ਦੇਖਿਆ। ਮੇਓ ਸਕੂਲ ਆਫ ਆਰਟ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿੱਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ ਉਹ ਜਿਸ ਮੁਕਾਮ ਉੱਪਰ ਅੱਪੜ ਗਿਆ, ਇਹ ਸਕੂਲ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਦਿਹਾੜੀਦਾਰ ਤਰਖਾਣ ਹੁੰਦਾ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਮੇਓ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਜੋ ਘੱਟ ਨਹੀਂ।"

ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਵਜੋਂ ਲਗਭਗ ਸਾਲ ਤੱਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦੇ ਆਰਡਰ ਨਾ ਮਿਲੇ, ਅੱਕ ਕੇ ਡੀ.ਪੀ.ਆਈ. ਰਾਹੀਂ ਉਸਨੇ ਲੈਫ਼. ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ :

> ਨਿਆਂਕਾਰੀ ਗਵਰਨਰ ਸਾਹਿਬ,
>
> ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮੇਰੀ ਚਮੜੀ ਦਾ ਰੰਗ ਜ਼ਰੂਰ ਵੱਖਰਾ ਹੈ, ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਘਾਟ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਦਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਕੀ ਨੁਕਸ ਹੈ? ਤੁਸੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਾਓ, ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਅਜੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਾਂ ਜਦੋਂ ਮੇਮ

ਸਾਹਿਬਾ ਦੇ ਪਿਆਨੋ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਅਤੇ ਪਾਲਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਮਰ ਮੁੱਕ ਚੁੱਕਾ ਆਰਟ ਮੈਂ ਅਸਬਰਨ ਮਹਿਲ ਵਿੱਚ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਆਇਆ। ਫਾਈਬਰ ਪਲਾਸਟਰ, ਸਲਫਰ ਮੋਲਡਿੰਗ ਅਤੇ ਜੈਲੀ ਮੋਲਡਿੰਗ ਸਣੇ ਮੈਂ ਕੀ ਕੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ? ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲ ਝਾਕਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਮਿਸਟਰ ਕਿਪਲਿੰਗ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਇਸ ਕੁੱਤਪੁਣੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਚਮੜੀ ਦੇ ਰੰਗ ਸਦਕਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। -ਰਾਮ ਸਿੰਘ

ਇਸ ਪੱਤਰ ਦਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ, 25 ਸਤੰਬਰ 1910 ਨੂੰ ਬਤੌਰ ਰੈਗੂਲਰ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦੇ ਆਰਡਰ ਮਿਲੇ, 38 ਸਾਲ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਅ ਕੇ 55 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰੇ ਅਕਤੂਬਰ 1913 ਨੂੰ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਇਆ। ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਲਿਉਨਲ ਹੀਥ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ਜਿਸਨੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ, "ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ, ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦੁਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਕਤੂਬਰ 1913 ਵਿੱਚ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਇਸ ਸਕੂਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ ਜੋ ਇੱਥੇ ਹੀ ਅਧਿਆਪਕ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ ਤੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਤੱਕ ਪੁੱਜੇ। ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਉਣਗੀਆਂ, ਪ੍ਰੇਰਨਾਸ੍ਰੋਤ ਹੋਣਗੀਆਂ।"

ਪਾਠਕ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਕਿ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਪਿਤਾ ਜੀ ਚੀਲ ਮੰਡੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬੇਟਿਆਂ ਨਾਲ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇੱਥੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਸਫੈਦ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨ ਕੇ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਲਾਹੌਰ ਆਪਣੇ ਛੇੜੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਜਾਂਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਫਰਮ ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਪਾਰੋਂ ਆਰਡਰ ਮਿਲਦੇ। ਨਾ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਘਾਟ ਰਹੀ ਨਾ ਸ਼ੁਹਰਤ ਦੀ। ਉਸਦੇ ਪੋਤੇ ਦਸਦੇ ਹਨ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਸੀ ਜੋ 1947 ਵਿਚ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਦੱਬ ਲਈ।

ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੰਜ ਬੇਟੇ ਤੇ ਦੋ ਧੀਆਂ ਸਨ। ਚੌਥਾ ਬੇਟਾ ਸੁਖਚਰਨ ਸਿੰਘ ਮੇਓ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਰਿਹਾ, ਦੂਜਾ ਸੁਲੱਖਣ, ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਕਰਕੇ ਗਲਾਸਗੋ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ। ਸਾਲ 1916, ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਬਾਅਦ 58 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੇ ਘਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ।

ਉਸਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਮੁਕੰਮਲ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਸੀ, ਫਰਨੀਚਰ ਬਣਾ ਰਿਹੈ ਜਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਲਈ ਸ਼ਾਮਿਆਨੇ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਗੁੰਬਦ ਅਤੇ ਅਟਾਰੀਆਂ ਦਿੱਸੀ ਜਾਣਗੀਆਂ, ਖਾਲੀ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਤੇ ਲਿਖਕੇ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ, ਹਾਸ਼ੀਏ ਪੇਂਟ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ ਜਾਣਗੇ। ਉਸਦੀ ਛੁਹ ਨਾਲ ਆਮ ਵਸਤੂ ਰੂਪ ਬਦਲ ਕੇ ਖਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਜਿਹੜੇ ਪਥੇਰੇ ਸਿੱਧੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਪੱਥਦੇ ਪਕਾਉਂਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾਕਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸਾਂਚੇ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਕੀਤੇ। ਦੁੱਗਣੇ ਰੇਟ ਤੇ ਖ਼ਰੀਦਦਾਰੀ ਕਰਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੱਟਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਗੇਟਾਂ ਅਤੇ ਕੰਧਾਂ ਉੱਪਰ ਇਉਂ ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਜਿਵੇਂ

ਲੱਕੜ ਉੱਤੇ ਖੁਣਾਈ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ, ਇੱਟਾਂ ਨਾਲ ਪਿੱਲਰ ਅਜਿਹੇ ਬਣਾਉਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਰੱਸੇ ਲਪੇਟੇ ਹੋਣ। ਕਾਲਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਗਰਮੀ ਨਾ ਲੱਗੇ, ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਚੌੜੇ ਵਰਾਂਡੇ ਬਣਾਉਂਦਾ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਕਿਪਲਿੰਗ ਦਾ ਬੇਟਾ ਰੁਡਯਾਰਡ ਕਿਪਲਿੰਗ ਸ਼ਾਇਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ- ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੇਲ ਕੇ ਦਿਖਾਏ। ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਮਹਿਲ ਉਸਾਰੇ। ਸਦੀਵੀ ਆਦਤ ਮੁਤਾਬਕ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਏ ਹਨ। ਮੰਤਰ-ਦ੍ਰਸ਼ਟਾ ਰਿਸ਼ੀਆਂ, ਵਿਆਕਰਣਾਚਾਰੀਆ ਪਾਣਿਨੀ, ਮਿਲਿੰਦ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕਰਤਾ ਨਾਗਸੇਨ, ਅਭਿਧਰਮ-ਕੋਸ਼ ਦੇ ਕਰਤੇ ਵਸੂਬੰਧੂ ਅਤੇ ਅਸੰਗ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਭੁੱਲ ਗਏ ਹਨ, ਫਿਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਣ ਤਾਂ ਕੀ ਅਫਸੋਸ?

ਦਰਬਾਰ ਹਾਲ ਉਸਾਰ ਕੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ, ਲੇਖ ਲਿਖਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲੀ। (94642 51454)